

BÉL MÁTYÁS IFJÚSÁGA

SZALATNAI REZSŐ

A régi metszet, melyet Bél Mátyásról ismerünk, bátran vegyülhetne az Esterházyak oroszlánsörényű parókás, barokk-hátterű portréi közé. Aranysarkantyú halk pengését füleli az ember, Haydn muzsikáját hallja az évszakokról, a pozsonyi primási kert nyírott fáit és bokrait látja felvillanni, ha ezt a metszetet nézi. S Tótfalusi Kis Miklós könyvei nyílnak ki, örökszép magyar nyomtatványok lapjai forognak, csodálatos tisztaságú betűk sorakoznak fel, az igényes betűmetszés, a teljesség és szépség játéka, mintha nem is a török-terítette sziken, osztrák ármányba igázva hanyódná az ország, hanem mézpergető nyugalomban élne, érő piros almák között. Orvosok és tudósok arcásai következnek az Esterházy-képek után, Köleséri Sámuel és Mátyus István tűnődő okossága meg amazok után, s Bél földijének, jó pajtásának, Mikoviny Sámuelnek, fénylő édességű metszetei és pontos térképei, a század kartográfiai remeklése. A képsorozat csak úgy lehet teljes, ha hozzáképzeljük Bél pozsonyi társait, például a sovány, tüdőbajos Windisch Károlyt, a magas, nyúlánk, még ifjú Kempelen Farkast, a „varázslónak” éjszakába világító pozsonyi ablakait, melyek alól messze kitért a sötétben igyekvő vakbuzgó polgár.

Nincs nálunk Bél Mátyás enciklopédikus nyugalmához mérhető szellemi lény s alkotó erő e korszakban. Felvilágosult magatartása nem a duplán elnyomott, magyar és protestáns lényt jeleníti meg, hanem egy fejedelmet. Finom mosolya, fennkölt tekintete, magas, csilлагfényű homloka a legnagyobb biztonságérzet. Háta mögött könyvtár, fölötté bársonykárpit, miként trónusok fölött, selyembe burkolt vállánál a pozsonyi vár tűnik fel élénk napsütésben. Egy írástudó országglását mondja el a metszet. Bél selyemkabátjának ujja fel van hajtva, jobbában a lúdtoll elegáns kéztartással ereszkedik a pergámenre, mintha Greco felejtethetetlen, izgató, hosszú ujjait szemlélnők. Ez a mindent látó, mindent megmérő harmonikus jelenség tudja az ország titkát. Magyarországot földi gazdagsággal és szellemi műveltséggel lehet ismét nagygyá tenni, békéjét biztosítani, népeit téve ezzel boldoggá. Ez a férfiú, a „magnum decus Hungariae”.

Nem véletlen, hogy Bél Mátyás ezt a felfogást képviselte kora ifjúságától fogva, messze jövőbe átszűrő erkölcsi erővel, melyről vallomásszerűen sohase beszélt. Patriotizmusa érzékletes szépségét értelmivé tette, mintegy századának képviselőtében. Műveiből megérthetjük szívbeli érzelmeit is. A pietizmusról — írja Szekfű Gyula — nehéz megmondani, barokk volt-e, vagy felvilágosodás, de Bél Mátyás életművét ő is „példanélkülinek” tartja, „legnagyobb alkotása a föld- és nemzetleíró tudománynak”, hozzá képest a jezsuiták tudományos erőfeszítése Magyarországon merő közepszerűség. Valóban, eltűnődhetünk rajta, milyen lehetett annak a rendszerező, tervező, adathalmazó és elrendező ihletnek álma, melyben Magyarország török hódoltság utáni első leltározásának gondolata létrejött.

Bél Mátyás a két kuruc felkelés korában serdült fel. 1684 márciusában született. Midőn anyja szíve alatt hordja, a környéken átvonulnak a kuruc hadak, Thököly seregei

megvívják a közeli Zólyom és Murány várát, Halleban diák, midőn arról értesül, hogy Bercsényi ezredei újra vívják Murányt és Zólyomot. Hazatértekor Rákóczi érájában találja magát. Akkor már Buda felszabadult, vége a töröknek, de cseberből vederbe esett az ország: az osztrák uralom nem épít, s nem ad függetlenséget, csak szípoloz. Bélt ugyanaz a szabadtó vágy és számvetési igény fűti, mint a kurucokat, akik önálló országot akarnak. Tudják, sőt bevádolják, hogy kuruc volt. Csak Heister jó órája menti meg a kivégzéstől; élete végéig emlegette a morc Habsburg-generális, milyen jó szeme volt, hogy megmentette az országnak Béli és a tudományt. Igaz, akkor már Heister *Ankerschmidt* volt, honfiúsított földbirtokos Magyarországon.

Nemzeti leltárt írni annyi, mint az olvasó képzeletét országépítésre serkenteni. És tekintélyt szerezni idegenben. Kénytelen lejegyezni mindent, ami jelentőssé, fontossá és érdekessé vált tényelemző képzeletében. Mindenkit és mindent meg akar érteni. Jót, szépet, emlékeztetést, megindítót fedez fel a kirabolt, füstölgő romok közt lassan ocsúdó hazában. S mennyi kincset, derűt. Tudomásul véteti velünk e haza érdemességét a szerezetre. Rangját emeli, hogy minden adatot ellenőriz, s mindent első kézből tud. Adatszerűsége pontos és szédítő, mint a piramisok.

A végvidéken született, bölcsőhelye ugyanaz, mint Balassi Bálinté. Balassi százharminc évvel előtte született Zólyom várában, ahol apja várparancsnok volt. Béli Ocsován született, melyet Nagyócsának is hívtak. Ez kis falu a nagy hegyek közt, nem messze Zólyomtól, Nagyszalatna mellett, Végles váránál, közel a zöldarany színű Garamhoz, őserdők foglalatában. Ha a Garamon fát úsztatnak, olyankor a szálfától nem látni a vizet. A hegyekben vasat bányásznak, a hegylábaknál borvíz fakad, s gyógyvizek bugyognak, kén-savas és szénsavas források. Itt szeretett vadászni Nagy Lajos király, s a nép századokon át megőrizte Mátyás király jóhírét. A szlovák nép ugyanis, mert a falvakat az lakja. A bányavárosokban német céhmesterek az urak, a kastélyokban és várakban magyarok. A szlovák nép nem is egyszerűen szlovák, töményen az, a népdalok és betyárballadák népe. Bartók Béla hónapokig itt tanyázott a hegyekben, juhsajton, málnán, eperen és gombán élve. Nem messze van a hírhedt, vagy híres nagyfalu, Detva, köröskörül irtványokkal és zsványokkal. Száz esztendővel Béli után a szlovák romantika fedezi fel ezt a vidéket, Andrej Sládkovič nagy elbeszélő költeménye, a *Gyetvai legény* (Detvan, 1847) ezt a népet övezi tündöklő legendával. Valóban, sajátos népfaj, szabadtekinetű, szálfá-egyenes, csupaizom férfiak, mint a jegenyefenyő. S furfangos Jánosíkok, rézfokossal, táncoló kedvvel, s esővel, fergeteggel, jéggel-hóval, napfénnel dacoló, süveget, kalapot le nem kapó büszke lények. A hegyhátakra szalagként felhúzott szántókból iszonyú erőfeszítéssel szorítják ki a termést, birkanyájakat farkasok és a sasok ellen kell védelmezniök. Ezt a vidéket foglalta össze nagy kompozíciójába, a Hegyvidéki szimfóniába, Gwerk Ödön, a festő. Karel Plicka, a kitűnő cseh etnográfus, aki pár éve fényképezőgéppel bejárta Szlovákiát, izgalmasan szép típusokat örökített meg Béli szülőfalujából, nemcsak férfiakat színes rajzú birkabekecsben, ifjakat csupán félmellel befedő lenvászongben, birkamellényben, Jánosík-tüszővel, bocs-korban, hanem okosszemű, finom metszésű szájjal, díszes pártában virító lányokat, bűvölő tekintetű ifjú anyákat.

A falu századokon át nem változik. Béli faluja lényegében ugyanaz volt, melyet Bartók fonográfja örökített meg, s Plicka lencséje. Hogyan került Ocsovára Béli Mátyás azonosnevű apja, aki mészáros volt, s alighanem vendéglős is? Földje is lett ott nemsokára. Talán Zólyom magyar várnépéhez tartozott s onnan jött le Ocsovára. Mert ilyesmire van példa százával a végeken s a várak alján szerte az egész Kárpát-medencében. Sőt, Egerben,

Pécsett, de még Drégelypalánkon vagy Szigligeten is megtalálja a mai néző az egykori török típusokat is. Az arcvonások századokon át visszaütnek, a szemek nemzedékeken át üzennek. Több Bél egyébként nem akadt azon a környéken. Bél Mátyásnak, az ifjabbnak, nem születtek testvérei. Anyját Cseszneky Erzsébetnek hívták, s A. Petrov, az orosz emigráns történetíró, akit a vakmerő se nevezhet magyar-barátnak, azt állítja az anyáról, hogy óhatatlanul magyar volt, Bél tehát „születésétől fogva tudott magyarul”. Tálasi István XVII. századi forrásokból kikutatta, hogy Cseszneky Erzsébet dunántúli magyar nemesi családból való.

Kétszázötvenöt évig senki nem háborgatta Bél Mátyás nyilvánvaló származását. 1939-ben, a fasiszmus karjaiba dőlő Szlovákia iskolaügyi kormányzata függeszti ki első ízben szlovák névvel az arcképét, sőt magyar nevét is megváltoztatja, *Funtíknak* írja, a *Bélt* zárójelbe foglalva az „eredeti” mellé. Holott már Haán Lajos 1880-ban közzétett Bél-életrajzában megállapította, hogy a Funtík név nem családi név, hanem Ocsován kapott ragadványnév. Világos, hogy az. A mészáros-bárdot szaporán csattogtató mester fősvény volt, kis fonttal mérte a húst, szűken vágott, elnevezték hát kisfontosnak, szlovákul a funt főnév kicsinyítésével *funtíknak*. Maga az író ezt a nevet soha, sehol nem említi. Német életírói kutatták ki.

A falu egykori 47. számú házában pillantotta meg Bél Mátyás a napvilágot. Bél Mátyásnak azonban művein kívül ma nincs más földi nyoma, csak vörösmárvány sírköve a pozsonyi Városi Múzeumban. A temető ugyanis, ahová a történetíró és prédikátort a pozsonyi evangélikusok 1749-ben elhantolták, régen eltűnt, hogy helyet adjon az élők építkezéseinek. De eltűnt a szülőház is. Nincs Bélről anyakönyvi feljegyzésünk sem. Ocsován még 1673-ban, tehát tizenegy évvel a történetíró születése előtt, hatósági parancsra megszüntették az evangélikus istentiszteletet, elfoglalták az imaházat. Az újszülöttet alighanem az ocsovai római katolikus, vagy a garamszegi evangélikus lelkész keresztelte, ugyanott jegyezték be a születést. De mindkét egyházközség matrikulája időközben elpusztult, Bél évéből már Haán sem talált egyházi feljegyzést, egy betűnyit se.

Feljegyezték azonban, hogy az öreg Bél Mátyás vallásos lélek volt, s a napsütötte vasárnapokat kivéve otthon imádkozott, nyilván nem egyedül, összegyűjtve maga köré a falu lutheránusai közül a bátrabbakat. A protestáns vallásnak akkortájt még elvi, sőt forradalmi magatartása volt. A zengedezők kortársai voltak a gályarabságra hurcolt magyar lelkészeknek, s az Eperjesen dühöngő véres kezű Caraffának. Valami köze lehetett a végbeli katonához a mészárosnak. 1675-ben Lipót császár védlevelet írt alá a végbeli protestáns katonáknak. Hátha ez bátorította papot-helyettesítő és kántort-pótoló magatartásra az ocsovaiak buzgó kisfontos mészárosát. Az ocsovaiak a kapcsos *Tranoscíus*ból, a cseh bibliai nyelv magyarországi énekeskönyvéből zengedeztek, mely akkortájt vált népszerűvé a szlovák evangélikusok között. Az ifjú Bél Mátyás szláv nyelvtudásának ez a vasárnaponként felcsapó komor cseh énekszó, e száratag, józan líra volt a kútforrása. A helyzet hasonlít a Mikszáth Kálmánéhoz. Szklabonyán sem volt evangélikus templom, Mikszáthék a szomszéd faluba jártak át istentiszteletre, az pedig szlovák volt, ahogy Mikszáth Prakovszkynak, a süket kovácsnak történetében leírja, s ahogy életrajzából is hitelesen tudjuk. Sőt, ugyanaz a *Tranoscíus* volt az énekeskönyve, mint a felcseperedő Bél Mátyásnak. A Felvidéken ilyesmi gyakran megesett magyar földesurakkal is, amikor nem volt még divatban a nacionalizmus. A *Tranoscíus* és a szlovák imakönyvek sok kiadását a vallással, mint szabadság-elvvel élő magyar főuraknak köszönheti a szlovák irodalom.

De akárcsak Mikszáth Kálmánnál, Bél Mátyásnál sem rakódott le alapnak más íz, mint

az anyanyelvé. Cseszneky Erzsébet lassan, pontosan ejti a szót, s nagyon szépen. Nem hangulat és érzelmesség keletkezik belőlük, hanem életbölcesség, mely Bélre éppenúgy jellemző, mint másfél század múltán a nógrádi tájból felnövő Mikszáthra. Képzelete mindig e földön jár, érzéki ábrándja kézzelfogható, jelzői földizűek, mikéntha a vidék későn érő almáiból sajtolná ki. Szavaihoz és érveihez légkört alakít ki, ami csak az eredeti alkotó szellemet jellemzi, utánzóknak s műkedvelőknek nincs saját atmoszférájuk. Bél, ha nem válik tudóssá, költővé vagy festővé alakul. Már Haán említi, magyar anyanyelvének kétségtelen vonásaként, hogy Bél magáírta imái bensőségesek és „*velős magyarságúak*”; ezt nem tanulhatta, vele született. Az a nemzedék, mely Besztercebányán és Pozsonyban Bél Mátyás oldalán nőtt fel, felszabadító bátorítást, önértetet kapott tőle, az új nemzedék anyanyelvét, tehát nemzetiségét erősítette Bél. S a nyelvvel együtt az írás mágiját terjesztette. Magyar nyelvtanában olyan leveleket írt írás-példa gyanánt, melyekből hasonlíthatatlan erővel tör fel a nyelv közvetlensége, akár a hegyi források ott a zólyomi rengetegben. Nincs rá bizonyíték, de nem képzelhető el másként: a magyar hangtan egyedülálló mivoltára s összehasonlítására az európai nyelvek hangtanával Bél hívta fel Pozsonyban a fiatal Kempenlen Farkas figyelmét.

Bél említett magyar nyelvtana, a *Der ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache*, a század legjobb nyelvtankönyve, sőt népszerűsége töretlen a XIX. század első felében is, a kiadások hosszú sora ezt érzékelteti velünk. A könyv végén a szerző párbeszédet közöl, párhuzamosan magyarul és németül, egy-egy tárgykörhöz fűzve a mondatokat. A legszebb közvetlen stílus, a beszélt nyelv zamata. Ezt a szülői házból hozta, anyja és apja mellől. A mészáros és vendéglős ocsovai háza nyílik ki előttünk, visszarévedve a múltba, amikor olvassuk. „*Udvarolhatok-e meleg levestel Kegyelmednek?*” — kérdi az első mondat. „*Igen szeretem a levest, jöllehet nem vagyok sváb!*” — hangzik a válasz, szinte a szeletelő bárd csattanásával. „*Vegyen Kegyelmed egy falat tehén húst, igazán igen jó ízű*” — folytatja a kínálgatást, majd tovább: „*Az őz pecsenye szép gyenge és leves, lehet-e Kegyelmednek udvarlanom?*” Aztán ilyesmi fordul elő: „*A késeket tisztítják, az üvegeket öblítik, és az asztali keszkenyőket rakják össze.*” És ez: „*Micsoda borbul parantsol Kegyelmetek, mert több féle is nagyon. Én a budai, én a récei, én a soproni, én az egri borral fogok tartani*”. Erre jó a fő kérdés: „*Tehát senki sintsen az asztalnál, a'ki a tokait kedvelené?*” Persze sebtiben válaszol: „*Utoljára hadjuk azt!*” Mindezt a könyv harmadik kiadásából írtam le szó szerint, Pozsonyban jelent meg 1754-ben. Étkezés után sétát ajánl a nyelvmester. Röggvest egy közmondást is tesz hozzá: „*Ifjúságomban egy köz-mondást tanultam én effelől. Ha el nem felejtettem, ím ez lészen: Étel után kell állanod, avagy ezer lépést járnod!*” Így fonódik össze a felnőtt tudós munkájával a tovatűnt szülői ház első varázsa, az anyanyelv, s a konyha, amelybe a székálló behozta a friss húst, az anya átvette és főzte-sütötte. Értett hozzá, most már tudjuk: Cseszneky Erzsébet nem volt pórleány. Szívós, józan értelem honolt a mészáros házában, hasonlatosan a zólyomi téli égbolt kékségéhez s a vastag hóbundába merült hegyekhez.

Ocsova azonban nem seregély-tanya, hanem sasfészek, melyet sziklák közé, szélben-viharban raktak. A sas-szülő kilöki, pályájára kényszeríti fiát, nem tűri soká a fészekben. Így tesz Bél-apa is, aki saját sorsánál nagyobbakat akar a fiúval. Mintha sastermészete sejtene, hogy a fiúnak a pályához szinte még gyerekfővel kemény tapasztalatokra van szüksége. Első oktatását nyilván a szülői házban kapja, értelme ott nyílik ki, az apa és anya mellett, mindkettő írástudó ember volt, s nyelvtudás dolgában járatos emberek. A magyaron kívül az apa beszél a szlovák nép nyelvén, ez a középszlovák nyelvjárás, a későbbi irodalmi

nyelv fakad belőle, de a vallás nyelve nem a népnelv, hanem a *Tranoscius* cseh szövege, gót betűkkel. Alighanem valamelyest értenek a szülők németül is. Latin és török szavak járnak át Magyarország lakosságának nyelvét, a nem-írástudókat is, ebből is ragadt rájuk. A kisfiúra is tapad az idegen szó, van mihez hasonlítania az új képzeteket: anyanyelve gazdag és választékos szókészletéhez, magyar nyelvi képzeletéhez.

Ocsováról a közeli Losoncra kerül, Bulovszky Ferenc magániskolájába, ott végzi a donatista osztályt. A mester ostoba ember és rossz nevelő, eltűri, hogy neveltjei, úri fickók, napestig verekedjenek. Egyszer elverik a szelíd, csendesen elhúzódo ocsovai mészárosfiút, aki orra bukik, s erősen vérezve, fejsebbel kerül haza. Négy hónapig nyomja az ágyat. Soha többé feléje nem néz Losoncnak.

Ekkor Kálnóra kerül. Az ocsovai mészárosnak mindenütt vannak protestáns jóakarói, s a fiú első látásra megnyerő jelenség. Batta Pál nógrádi főszolgabíró és kálnói birtokos nemes tartott fenn birtokán egy iskolát, ingyen felveszi oda a kis Mátyást. De fél év múlva Batta meghal, az iskolának vége.

A mészáros körül néz s kiköt a fiúval Alsósztrégován, ahol a Madách-családnak, mely akkor még evangélikus hitű, ugyancsak saját iskolája áll a kastély mellett. Madách János korponai várkapitány és sztrégovai földbirtokos alapította. Ott végzi Bél Mátyás a grammatikai osztályt. Osztálytársa Madách László, Nógrád vármegye későbbi alispánja. Föltehető, hogy bejáratos volt a kastélyba, pajtáskodott a Madách-fiúval, játszadoztak a kertben, melynek zúgó fái százötven évvel később *Az ember tragédiáját* sugallják.

De a gondos apa elégedetlen, kezén fogja s viszi tovább, 1695-ben, tizenegy éves korában Besztercebányára, a megyeszékhelyre, ahol latin mellett már németet is tanulhat. Itt végzi el a syntaxist. De itt pálcás pedagógusba ütközik, megútálhatná örökre a pedagógus pályát. Az ártatlanul elpáholt gyereket, aki éppen meg akar szökni, s úgy gondolja, hogy inkább apja mesterségére adja fejét, megindító jelenet keretében két másik tanár karolja fel, Pilárik és Burius. Nemcsak jó pedagógusok, de felfedezői is. Alighanem ők irányítják a szülői igyekezetet még feljebb, ezúttal Pozsonyba. Három esztendő tölthet Bél Mátyás a koronázó városban. Ott ismétlődik a besztercebányai eset. Egy hanyag és műveletlen pedagógus kezeiből Weibeck Jánosnak, az evangélikus humanista iskola conrectorának védőszárnyai alá kerül. A művelt és tapintatos férfiú megnyitja Bélnek az iskola könyvtárát, mintha egy rejtelmes ország csodái közé kerülne. Bél a pozsonyi iskola legjobb tanulója. Megtanul németül. Mikor a harmadik év végén hazakerül, a szülők úgy találják, hogy a németért elhanyagolta anyanyelvét.

Ezért 1700 őszén újabb stáció következik, s ez fölöttébb érdekes. Színmagyar városba küldik, az anyanyelv filológiai biztonsága végett, Veszprémbe. Ott már kitűnik nevelői képessége. Egy nemes úr fiához fogadja nevelőnek, Veszprémből tehát dolga végeztével Pápára jut, egy évre. Aligha látogatott itt iskolát, nyilván önképzésre fordította szabad idejét. 1702-ben hazahívó szóra felszekerезik Ocsovára. A nevelő szenvedélyű mészáros súlyos beteg, fia karjai közt hal meg. Az anya még él, nem tudjuk, mikor halt meg; nem ismerjük a rendkívüli szülők korát sem. A sasfiók saját szárnyán repül tovább. Elsőben is Besztercebányára megy, felkeresi régi jóakaróit, Pilárikot és Buriust, s a pontos Haán szerint a természettudományokban, történelemben és a keleti nyelvekben tökéletesíti magát.

A középiskolák után az egyetem újabb vándorutat jelent. Tudjuk: Bél teológiát végez, de párhuzamosan pedagógusnak, természettudósnak, orvosnak is képezi magát. Serényen kibányászta azokat az értékeket, amiket a hazai stúdiumok nyújthattak neki, ezután kül-

földre akar menni. A besztercebányai és rozsnói evangélikus gyülekezetek teszik lehetővé a hallei tanulmányokat. Amerre tudnak a Felvidéken Bél Mátyásról, a legnagyobb remény-nyel kísérik útját. Halle korszaka három év. Az elmeszesedett lutheranizmus ereibe a pietizmus új vért ömleszt át. Roppant forrongás az a konzervatív egyházi vezetéshez s a polgári megállapodottsághoz képest. Bél ennek az irányzatnak jó ösztönzéseket köszönhet, de úgy tűnik fel, Francke már belépésekor határozott módszerű és kialakult szemléletű nevelőt üdvözölhetett Bélben, saját fia nevelését is a magyar ifjúra bízta. Bél öntudatos követe a megalázott, megtépett hazának. A távolból is érzi az ország egységes erejét. Fülébe zúgnak a Rákóczi-kornak a zoltárok dallamára épített politikai versei, a nyers és maró társadalmi líra, mely igazságot oszt. Elterjedt a hír, hogy Németország, melynek nyelvét közben tökéletesen elsajátította, fényes ígérekkel ott marasztalja, de Bél hazatér. Számára csakugyan létezett a haza. Azzal a hozzátevéssel, hogy éppúgy létezett az ő belső világa, elvszerűsége, a szellem egész gazdagsága, melyről azt hitte, képes a társadalmat átalakítani s jó útra téríteni. Magatartása meglepő s mégis világos, ez az erkölcsé.

Németté végeredményben nem válhatott. Körültapogatta a lehetőséget, mosolyogva otthagytta. Kempelen is így tett Bécsben; német nyelven megjelent könyvében határozza meg szabatosan nemzetiségét, az előszóban, engedelmet kérve esetleges pongyola fogalmazásáért, de hát nem német az anyanyelve. Bél tökéletesnek álmodta a tökéletlen országot, mert látta a lehetőségeket s elképzelte kitöltésüket. Néha megalkuvónak és Bécs felé udvarlónak tűnik fel, de ez jóformán kényszerhelyzet volt Pozsonyban. Egy térdhajlással a császár felé megváltotta magát a többi térdhajlítástól a kisebb hatalmasságok irányában. Igaz, a császár nemessé tette, s a pápa szemet hunyt eretnek mivolta felett, amikor udvarló karnyújtással kitüntette. Ilyen volt Kempelen Farkas magatartása is. Végeredményben ez biztosította függetlenségüket, szabadságukat, cselekvőképességüket, emberségüket.

Megbecsülte a szlovákokat, akárcsak Mikszáth. Amit Bél különböző műveiben a szlovákokról mond, amit a szlovák nyelvről megállapít, főleg vármegyei leírásaiban: a nem-szlovák ember pontos és szilárd vallomása egy népről, melyet közvetlenül ismert s mindhalálig értékesnek minősített. „*Magyarországunk egyik leghasznosabb népe*” — írja. Shozzáteszi, tévednek azok, akik a szlovákokat dicsőség nélkül felnövőnek s alacsony sorból származó gentiumnak mondják. Ebben benne foglaltatik a hála a hallei stipendiumban részt vevő aranyakért, melyek többek közt szlovák atyafiak adományából is kerekedtek summává a magyar és hazai német eredetű ösztöndíj-aranyak mellé. Tudott szólni földieihez, értette észjárásukat, mint tősgyökeres felvidéki patrióta használta a szűkebb haza egyszerű, bizalmas és kedélyes szavait. Kérvényeiben hivatkozott a közös elvre, a protestáns szabadság nem könnyen kivívott és megtartott elvére. Ezzel az elvszerűséggel Bél Mátyás következetesen szolgálta az egész országot, magyarokat és nem-magyarokat egyformán. Bár önérzetesen képviselte anyanyelvét és nemzetiségét, távol állott tőle a nacionalizmus bármely válfaja. A XIX. században már nem olvasták Bél latin nyelvű műveit, Bél csak dekorum maradt. De ha történetesen száz évvel később él és ír, nem kétséges, szembeszáll a nacionalizmussal, hogy megvédje az ország létalapját, a patriotizmust.

Magyarország teljes képét nyújtó hatalmas összefoglalása csonkán jelent meg, mint ismeretes, özvegye már nem tudta előteremteni a pénzt és módot, hogy a megyei monográfia-sorozatot folytassa és befejezze. Kéziratban kallódott s kallódik ma is Bél Mátyás legnagyobb alkotása. De ami megjelent a vármegyei képekből, az pontosan hatott: szilárdította a népeket egyesítő országot. Mennyire népibb Bél korai sorozata, mint a Borovszky-féle ezredévi sorozat, mely ugyancsak befejezetlenül látott napvilágot. Borovszky kötetei

a nemességben, főleg a főurak családi krónikaiban vélték megtalálni Magyarország ezeréves társadalmi hagyományát, Bél, a kuruc idők kortársa, viszont a népben találta meg, a nép munkájának, országépítő kedvének és tudásának szakszerű és pontos felsorolásában. Távol állott tőle minden pongyolaság, szólam és görögtűz, ő a megtestesült adatszerűség és hitelesség, utolérhetetlen példaképünk és mesterünk. Valóban megérdemli magyarok és nem magyarok megbecsülését századokon át.

A szlovák nemzetiség védelmezői, a szlovák nép tehetségének ismerői joggal hivatkozhattak Béltre. A szlovák történetírás is, bár Bél Mátyást mindig magyarnak minősítette, megbecsülte mindazt, amit a szlovák népiségű vármegyékről írva Bél a szlovákságról mondott. Mi későn fedeztük fel, hogy Mocsáry Lajos bátor magatartásának volt egy klasszikus elődje, az antinacionalizmus első tudatos hirdetője a Duna-tájon: Bél Mátyás. Érthető tehát, hogy a jellegzetes polgári nacionalista Jozef Škultéty *O Slovákoch* című ismert művében, „a szlovák ügy ártójának” minősíti Bélt. Hasonlóképpen vélekednek róla más szlovák művek is. A legújabb szlovák irodalomtörténet, a *Mišianik*–Minárik-féle, viszont a legtermészetesebb szlovák szellemi és irodalmi jelenségnek fogja fel. Hisz Ocsován született, s „*apja után Funtknak is hívták*”.

Érdemes ezért a Bél-portréhoz még néhány újabb vonással hozzájárulni.

Szent-Iványi Béla a berlini egyetem Finn-Ugor Intézetének könyvtárában nemrég megtalálta Bél Mátyás ismeretlen ifjúkori verseit. Nem kéziratot, nyomtatott szöveget, mégpedig háromfélét, mely máig lappangott. Közzétette már hiteles másolatukat, egyben megállapította keletkezésük történetét. Bél művei Kassai Michaelis Györgynek, a Halle-wittenbergi Régi Magyar Könyvtár alapítójának alkalmi nyomtatvány-gyűjteményéből kerültek napvilágra. Ez a gyűjtemény a közelmúltban a berlini egyetemen kapott helyet. Kassai gondos gyűjtő és megőrző szenvedélyének köszönhetjük, hogy nem kallódtak el végképpen a németországi főiskolákra járó magyar diákok kis példányszámban kiadott művei, köztük Bél Mátyás alkalmi iratai is. Bél első nyomtatott munkáiról van szó, tehát fontos megnyilvánulások. A kor szokása szerint támogatóikat és barátaitak köszöntötték a verselő diákok, halálesetkor pedig vigasztalták. Bél versei is ilyen alkalomszerű írásművek. Az egyik házasságot dicsőít, a másik a korai halállal eltávozott társat siratja.

A házasságdicsőítőt alighanem Besztercebányán írta, valószínűleg ott is nyomatta ki, 1704-ben. Az irat ugyanis II. Rákóczi Ferencet már fejedelemnek mondja, tehát 1704 nyara után írhatta, mert ezen a nyáron választották meg Erdély rendjei Rákóczit fejedelmüké. Érdekessége, hogy több verset is tartalmaz a nyomtatvány. A hallei pietizmus a népnyelvek ápolására hívta fel a figyelmet, így érthető, hogy Bél élt a divatadta alkalommal, megcsillogtatta nyelvtudását: magyarul, latinul, németül és szlovákul versel. A nyomtatvány bevezetése egy hosszú ajánlás: „*Besztercebánya tekintetes, nemes, nemzetes és mindennemű nagy becsületre méltó pátrónus urainak*”, akiket mind név szerint sorol fel, minden címükkel egyetemben, magyarul, nem mulasztván el megjegyezni, hogy a város minden lakosának „*és az egész magyar haza igaz és keresztyén fiainak, békeességet minden testi jókkal kívánván a Jépus Krisztusban, ezen munkátskája sengéit ajánlja otsovai Bél Mátyás, azon Beszterce város A. C. oskolájának egyik tanuló tagja*”. Összesen huszonnégy besztercebányai polgár nevét sorolja fel, Veisz György urammal, a bíróval kezdve és Sextius Péter úrral befejezve a sort. A legfontosabb e nevek közül Klement János városi főjegyzőé, akinek a lányát vette feleségül a vármegye egyik fogalmazója. A családi eset alkalmából Bél üdvözlí az apát, aki régi támogatója volt az ocsovai mészáros-fiúnak. A főjegyző fia, Klement János Mihály, tanuló-társa volt Halleban Bélnak, később Rákóczi diplomatájaként vált ismertté.

A bevezető prózai szöveg negyvennyolc magyar nyelvű sora természetes magyar nyelvi szépséggel ömlik, bizonyítva a szerző nemzetiségét is. Mert ha nem magyar az, akkor a felköszöntő címzésnek feltétlenül latinnak kellene lennie. Van latin bevezető is a magyar után, de az mindössze csak tíz sor, utána jó a latin ünneplő vers, amely 24 sorból áll. Ezután következik az írásmű veleje, negyvennyolc soros magyar versszöveg, melynek deákos bölcselkedését a korbeli magyar költészet szavaival és fordulataival fejezi ki a fiatal író:

*Méltán bölcs Salamon azt mongya boldognak,
Ki gondját viselvén élete folytának,
Szerit tette okos, drága, jó asszonynak
S úgy vette eleit sok bajos gondgyának.
Mert valóban ritka kincs a jó feleség,
Kiben tiszta elem a szeplőtlen szűzség –
Isten félelmével szép szemérmetség
Találhatnék, s azzal az drága böltsesség.*

Így kezdődik a vers. Aztán elmondja Bél, hogy körültekintőnek kell ám lennie a vőlegénynek élete párjának megválasztásában, nem várja csak a menyasszony hozományát s „deli szépségét”, gondoljon avval is, hogy

*Mit hozhat magával sokszor a' nemesség?
Mit ad a gazdagság, mit használ a' szépség?
Hogyha nincs mind azzal belső lelki épség?*

Dehát a beszercebényai vőlegény jól választott, mert Klement Anna Katalin, az ünnepelt ara, legalábbis a versszöveg szerint, a legszebb erények tulajdonosa, így hát méltó a házasságra. „*Mondgyad Echo: Éljen!*” – fejezi be a terjedelmes verset Bél. Klementék nyilván németül is beszélgettek odahaza, mert a magyar versszöveggel azonos terjedelmű, ugyancsak 48 soros német versben folytatja az ünneplést Bél, megismételve a magyar szöveg fő gondolatait. De a német vers a magyarhoz képest nem nyelvi erő, csak eltanult készség. Végül a nyomtatvány a bibliai cseh nyelven is közöl egy versikét, az „*urozenj ženich*” és az „*urozena*” intelmeként, tizenhat sorban. A szlovák-cseh szöveg csupán a *Tranoscius* egyházi sablonját árulja el, nyelvi leleménye, saját szófűzése nincs. A felvidéki protestáns népi-nyelvi szabadság magatartását dokumentálja ez a többnyelvűség. Más-más a négy szöveg, de kétségtelenül a leghosszabb s egyúttal a legárnyaltabb és legköltőibb a magyar. Ez a fiatal Bél Mátyás arányosztása.

A másik nyomtatványt Bél hallei tanulmányainak befejezése után írta, mint a Magdeburg melletti klosterbergi gimnázium tanára. 1708. március 5-én ugyanis meghalt Halleban egy kedves diák-pajtása, a korponai származású Strba György. A latin címlapot német, magyar és szlovák vers követi, s egy latin nyelvű sírfelirat fejezi be a nemes barát és tehetséges ifjú búcsúztatását. Itt is feltűnő a nem-magyar szövegek kisebb formája; a német vers huszonnyolc sor, ugyanannyi a szlovák elégia is, míg a magyar költemény negyven soros zengő erejű gyászoló ének. Íme, a kezdete:

*Jaj emberi nemnek nem kedvező halál!
Éles kaszád megsért, valakit hol talál!*

Nagy sóhajjal folytatja:

*Strba György, Strba György soha nem gondoltam,
Midőn tavaly ősszel súlyos beteg voltam
És midőn Hallában tetűled elváltam,
Hogy mostan meghalnál, bizony nem gondoltam!*

Magáról így ír: „Holott még én szegény ez álnok világba Fohászkodván élek sok epesztő bűbá”. De a kegyetlen halál elősietett, elvitte a sok és nagy tudósságú, a képmutatás nélkül való jámborságú, szelíd és istenes életű fiút. Nemes lelki harcot vívott a korponai bajtárs, „*hiv voltál, halálig*”. A halott jelleméről szól a cseh versezetben is. Szembetűnő, hogy Bél a cseh szövegben nem használja a bevett lágyítójeleket, sehol nem jelöli meg a hang hosszúságát sem, pedig a nyomdákban odahaza is, német földön is használtak ilyen betűket. A szlovák szöveget gótikával írta Bél, a lágyítást a mássalhangzó ismétlése pótolja, ahogyan akkor a nem-szláv írástudóknál ez általános szokás volt.

Ha e fejlődést végignézzve a Besztercebányára letelepedő, majd onnan már asszonyos-tul Pozsonyba költözködő délceg lelkész és pedagógust magát is megkérdézzük nemzeti hovatarozandósága felől, a *Sprachmeister* bevezetőjét kell feltüntetnünk. Azt hiszem, ez a legilletékesebb közlés. Így hangzik: „*Letzlich wünschet der Verfasser dieser gering-schätzigen Arbeit von Hertzen, dass da er solche in der aufrichtigen Absicht, s e i n e M u t t e r - S p r a c h e beliebt zu machen . . .*” A XVIII. században az anyanyelv azonos a nemzetiséggel, ezt nem is kell magyarázni. Magyar anyanyelvű és nem magyar nemzetiségű Bél Mátyás nem lehetett. Ez világos, nincs is tárgyi bizonyíték az ellenkezőjére. Bél Mátyás magyarnak mondta magát. Ezt mindenkinek tudomásul kell vennie, megmásíthatatlan vallomásról van szó.

JEGYZETEK

Szekfű Gyula megállapításait l. a Hóman—Szekfű Magyar történet IV. köt. 388. l. — Heister kegyelméről s további Bél-adatokról Haán Lajos ír: Bél Mátyás című akadémiai székfoglalójában: Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, VIII. Bp. 1880. — Karel Plicka képeit a Slovensko vo fotografii Turč. Sv. Martin, a Matica Slovenská kiadása, 1949. című szép albumában találja meg az olvasó. — A Petrov megállapításai Bél gazdaságtörténeti művének csonka csehre fordított kiadásának előszavában találhatók: Tractatus de re rustica . . . Praha 1925. — Jozef Škultéty véleménye Bélről 0 Slovákoch c. tanulmánykötetében. Turč. Sv. Martin. 1928. 46. l.; az állítás összevethető Michal Slávik: Slovenskí národovci do 30. októbra 1918. Trenčín, 1945. 16. l. — Az idézett új szlovák irodalomtörténet: Ján Mišianik—Jozef Minárik—Milena Michalcová—Andrej Melicherčík: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava, 1958. — Szent-Ivány Béla id. tanulmánya s Bél Mátyás versei az Irodalomtörténeti Közleményekben, 1960. 2. sz. — A német idézet a Sprachmeister előszavából: „Végül e kisértékű mű szerzője szívből kívánja, őszinte szemléletű lévén, hogy anyanyelvét evvel megkedveltesse . . .” — Benda Kálmán, a történetíró, felhívta figyelmemet néhány adatra. A Bél-féle ajánlásban említettek közt szerepel Fischer Mihály, akit 1703 végén nevezett ki II. Rákóczi Ferenc a besztercebányai ercműhely főinspektorának. Bél 1704. szeptember 10-én indult Besztercebányáról Halleba. Ezek szerint a nyomtatvány — írja Benda Kálmán — 1703 novembere és 1704 szeptembere közt jelenhetett meg. Ugyancsak Benda Kálmán figyelmeztetett rá, hogy Klement Jánost Mártonnak hívták, ez a helyes névhasználat, Szent-Iványi Béla azonban Jánost ír. — Tálasi István egyetemi tanár, az ismert néprajztudós, egyelőre egyetemi jegyzeteiben publikálta az érdekesítő Cseszneky-adatot.

DIE JUGEND VON MÁTYÁS BÉL

(ZUSAMMENFASSUNG)

Mátyás Bél, „magnum decus Hungariae”, der kennzeichnende Vertreter der ungarischen Aufklärung des 18. Jahrhunderts, der geographische, ethnographische, wirtschafts- und gesellschaftsgeschichtliche Inventator, wurde in der Gemeinde Ocsova im Komitat Zólyom am 24. März 1684 geboren. Die Abhandlung fasst alle

Angaben zusammen, die wir aus der Bcl-Literatur über seine Kindheit, seine Jugend- und Studienjahre kennen. Sein Name wurde ungarisch auch von den Zeitgenossen Bél geschrieben, obwohl der Buchstabe „e“ in seinen lateinischen Büchern, der lateinischen Rechtschreibung entsprechend natürlich ohne Akzent gedruckt ist. Seine Mutter, Erzsébet Cseszney, war unbestritten eine Ungarin und sein Vater hatte den Namen Funtik im slowakischen Dorf bloss als Spitznamen erhalten, weil er, knauserig wie er war, das Fleisch mit einem kleinen Pfunde wog. Funtik heisst „Pfündchen“. Keine Angabe spricht dafür, dass der Vater anderer Nationalität gewesen wäre als die Mutter. Bél selbst betont in seinem ungarischen Sprachbuch für Deutsche ausdrücklich, dass seine Muttersprache die ungarische sei. Seine Nationalität steht also fest, das Selbstgeständnis des Verfassers muss jeder zur Kenntnis nehmen. Die patriotische Einstellung Béls gehört auf ein eigenes Blatt. Er war ein Zeitgenosse des Freiheitskampfes der Kurutzen, seine Treue zu Rákóczi kostete ihm fast den Kopf. Der Knabe, der unter den Slowaken in Ocsova aufgewachsen war und als junger Student durch die Städtchen Ungarns zog, fühlte sich mit dem Volk solidarisch. Dieses Erlebnis nahm er nach Deutschland mit und kehrte auch mit diesem in seine Heimat zurück, um hier zu lehren. In Halle wurde er zur Pflege der Volkssprachen noch weiter ermuntert. Er kannte Ungarn aus unmittelbarer Anschauung, wusste aus eigener Erfahrung die Nichtungarn zu schätzen, erkannte ihren Anspruch auf Gleichberechtigung an, obwohl es damals noch keinen Nationalismus gab, nur dass Bél eben eine Grundfrage des nachtürkischen Ungarns richtig aufgefasst hatte. Diese Erkenntnis bestimmte auch sein Verhalten. Dies offenbart sich auch in seinen jüngst entdeckten Versen aus der Jugendzeit in ungarischer, lateinischer, deutscher und tschechischer Sprache, von denen aber die ungarischen Gedichte die längsten, stilistisch schönsten sind, und auch damit seine Muttersprache bezeugen.